

УДК 347.133.2

К. Скіданов, аспірант Інституту приватного права і підприємництва НАПрН України

Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів

Визначення правочину через поняття дії, зокрема дії вольової, вимагає точнішого уявлення про волю, її формування та виявлення зовні для того, щоб завдяки цьому особа мала можливість діяти і цим набути для себе прав та обов'язків. Отже, зрозуміло, що воля є визначальною для правочину, його квінтесенцією або, як указували класики, — його центром, ядром¹.

Блокування волі (при примушуванні особи до вчинення нею певних дій — чи то з боку іншої особи, чи обставин, які склалися в її житті), незрілість волі (в осіб, які не досягли повноліття або не набули обсягу повної дієздатності з різних причин, установлених у ЦК), пригнічення волі певним поведженням особи, яка не здатна на її вільне формування та вираз (в осіб, обмежених у дієздатності), неможливість прояву волі в силу її неприродного або хворобливого стримання. Усе це не надасть особі можливість діяти за своєю волею у правовій площині, її виразу для адекватного реагування іншими особами. Тому право встановлює відповідні вимоги як до осіб, які вчиняють правочини, так і до їх вольового поведження при цьому. Часто ці орієнтири приводять до з'ясування дійсних намірів сторін правочину, про що влучно зазначив Й. О. Покровський, який порівнював волю з ниткою Аріадни, яка здатна вивести з кожного заплутаного життєвого лабіринту².

Отже, воля формується особою певним чином шляхом усвідомлення нею того, що відбудеться, її прагнень та бажань до цього і їх виразу в такій формі, щоб вони стали зрозумілими і сприйнятими іншими особами. Тому об'єктивно існують дві фази такого психодієвого процесу — воля та волевиявлення, і як правильно замічено, «боротьба між словом та волею» особи проходить через всю класичну юриспруден-

¹ Див.: Васьковский Е. В. Учебник гражданского права / Е. В. Васьковский. – СПб. : Изд. юрид. кн. магазина Н. К. Мартынова, тип. контрагентства желез. дорог, 1894. – Вып. 1. – С. 113; Васьковский Е. В. Учебник гражданского права / Е. В. Васьковский. – М. : Статут, 2003. – 382 с. – (Классика российской цивилистики).

² Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 1998. – С. 249. – (Классика российской цивилистики ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова ; Каф. гражд. права (Юрид. фак.)).

цію¹, тобто постійно в процесі дослідження правочинів так чи інакше дослідники торкаються проблеми переваг тієї чи іншої фази формування й зрілості волі та її втілення у дії.

Запропоновано чимало визначень та підходів до проникнення у сутність цих явищ. Усталеним є уявлення про волю як про внутрішній намір особи, спрямований на реалізацію певної правової мети, психічне регулювання поведінки особи, що полягає в детермінованому та мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів та докладанні зусиль для їх здійснення². Отже, внутрішня воля полягає у формуванні мотиву, уявленні про правову мету правочину, прагненні її досягнення, обранні способу для цього. Чіткіше визначено це таким чином: процес формування волі людини, спрямований на вчинення правочину, проходить три стадії: виникнення потреби та усвідомлення способів її задоволення; вибір способу задоволення потреби; прийняття рішення про вчинення правочину³. Усе це пронизує усвідомлення особою відповідності її майбутніх дій правовим вимогам.

Завдяки виразу волі особи зовні вона має стати зрозумілою іншим. Зовнішній вираз волі йменується волевиявленням. Виходить, що внутрішня стадія формування волі перебуває насамперед у психічній площині, а зовнішня — у площині дій. Зіставлення внутрішнього та зовнішнього процесів з очевидністю демонструє численні складнощі, які сплітають їх взаємоузгодження. Крім того, що той психічний процес, який є суто внутрішньою сферою людини, в яку не втручаються (якщо не брати до уваги правопорушення) інші особи зі своїм світоглядом, може не збігатися (часто це так і буває) з тим, що виражено зовні, при вчиненні правочину, тобто втілено у волевиявленні, існують значні труднощі при переході з площини психіки у площину реалій. Є цілком можливим, що, вчиняючи правочин, особа «зовсім не хоче того результату, який мається на увазі правочинном, або що вона, вчиняючи правочин, не має наміру виконувати зобов'язання, які вона взяла на себе, і їх виконання не хоче»⁴.

¹ Новицкий И. Б. Римское частное право : учебник / И. Б. Новицкий, И. С. Перетерский. – М. : Юрид. лит., 1996. – С. 317.

² Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление. (Очерки теории, философии и психологии права) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе : Дониш, 1983. – С. 24; Ойгензихт В. А. Воля и вина в гражданском праве / В. А. Ойгензихт // Сов. государство и право. – 1982. – № 4. – С. 49.

³ Спасибо І. А. Набуття права власності : монографія / І. А. Спасибо ; Акад. прав. наук України ; НДІ приват. права і підприємництва. – К. : НДІ приват. права і підприємництва, 2009. – С. 23.

⁴ Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе / С. Ф. Кечекьян. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – С. 42.

Крім висловленої точки зору щодо стадійності формування волі з визріванням того вольового стану особи, який має значення для правочину, існують й інші. Так, є позиція ототожнення волевиявлення із самим правочином, хоча це не заважає зазначенню на три моменти, які необхідно брати до уваги: саму волю, виявлення волі та узгодження між волею і волевиявленням¹. Зважається на те, що формування волі межує із психосоматичною функцією людського організму. О. А. Красавчиков із цього приводу зазначив, що, указуючи на необхідність вольових актів з боку певних осіб для руху більшості цивільних правовідносин, не варто думати про тотожність реального існування правовідносин і психічного стану суб'єктів під час існування юридичних відносин, учасниками яких вони є². До цього можна додати міркування М. М. Агаркова, що правовідносини «не припиняються від того, що його учасники сплять, про нього не думають або навіть не знають про нього. Боржник не перестає бути боржником від того, що він забув про свій борг або не знав про нього (наприклад, опинившись боржником як спадкоємець)»³.

Із цих висловів явно простежується пов'язаність розуміння волі виключно в психологічній площині, що обґрунтовано піддавалося сумніву, з поступовим зміщенням акцентів з такого її бачення на волю в соціальному сенсі⁴. Утім заперечення висловлювались, спираючись на штучність поділу розуміння волі в психологічному та соціальному сенсі, адже це можливо лише за певною теоретичною абстракцією. Насправді ж там, де є вольовий процес, воля завжди у своєму соціальному змісті виступає одночасно і як певний психологічний акт⁵.

Вірно помічено, що воля, перебуваючи у психологічній площині, постійно рухається, начебто жива субстанція⁶. І цей рух певним чином

¹ Savigny. System d. heut. Rom. R. 3, 98 f. (1840). Цит. за: Манигк А. Развитие и критика учения о волеизъявлении / А. Манигк // Вестн. гражд. права. – 2008. – № 4. – Отрывок из книги: Manigk Alfred. Willenserklärung und Willensgeschäft. – Berlin, 1907. – S. 27 ff. – *Примеч. пер.*

² Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 99.

³ Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Учен. тр. ВИЮН. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – Вып. 3. – С. 144.

⁴ Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (Понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь // Учен. тр. – М.: Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1947. – Вып. XII. – С. 28–31.

⁵ Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе // Избр. труды по гражданскому праву / О. С. Иоффе. – М.: Статут, 2000. – С. 575.

⁶ Спасибо І. А. Набуття права власності: монографія / І. А. Спасибо; Акад. прав. наук України; НДІ приват. права і підприємництва. – К.: НДІ приват. права і підприємництва, 2009. – С. 23.

спрямовується або стримується носієм волі, а в деяких випадках і блокується. Звісно, на волю впливають різні чинники. Вона зумовлюється насамперед рівнем свідомості людини, її бажаннями та прагненнями, які, у свою чергу, зумовлюються іншими чинниками, що виходить за межі права і стосується культури, релігійності людини та ін. Проте врешті-решт уся ця складна робота розуму приводить до прийняття особою рішення діяти, і саме дії особи є виразником її волі. Мабуть, саме тому цивілісти не приділяють такої прискіпливої уваги розмежуванню сприйняття волі¹, хоча трапляються й наполегливі спроби це зробити².

Видається, що оскільки воля, будучи внутрішнім бажанням особи вчинити правочин, є проявом її психологічної діяльності, про яку судити можна лише за її зовнішнім виявом — волевиявленням, завдяки чому вона і стає доступною для сприйняття іншими особами, навряд чи доцільно розривати ці щільно пов'язані між собою поняття. Адже кожен із них має значення для правочину, лише оскільки врешті-решт вся ця психологічна діяльність втілюється в дію, що породжує права та обов'язки в особи. Від усвідомлення і волі людини залежить здійснення нею тієї або іншої дії, і, якщо її вчинено, ми можемо надати цій дії відповідну юридичну оцінку³. І навпаки, при сумніві в накладенні волі на волевиявлення, як кальки, постає питання про необхідність простежити те, в чому ж полягає їхня невідповідність. Тому для дійсності правочину не байдуже те, як формувалася воля особи, чи не чинив хтось на неї вплив усупереч бажанню самої особи, чи не було інших обставин, які здатні спотворити уявлення особи про сутність правочину, що може мати місце при помилці, обмані, зловмисній до-

¹ Егизаров В. А. Гражданско-правовые сделки / В. А. Егизаров. – М., 1995. – С. 3–4; Егоров Ю. П. Воля и ее изъявление в сделках / Ю. П. Егоров // Законодательство. – 2004. – № 10. – С. 15; Ильков С. В. Все о сделках / С. В. Ильков. – СПб., 2000. – С. 21; Карпекин Ю. Б. Воля и волеизъявление в сделке / Ю. Б. Карпекин, С. Ю. Кизилов // Арбитраж. практика. – 2002. – № 12. – С. 12; Ковалев А. О. Аспекты изучения института сделки в теории гражданского права / А. О. Ковалев. – М., 2001; Москаленко И. В. Сделки в гражданском обороте / И. В. Москаленко // Нотариус. – 2002. – № 2. – С. 23; Телюкина М. В. Понятие сделки: практический и теоретический аспекты / М. В. Телюкина // Адвокат. – 2002. – № 8. – С. 21–35.

² Курмашев Н. В. Учение о воле в юридической сделке в советской и современной российской цивилистической науке / Н. В. Курмашев // Вестн. гражд. права. – 2007. – № 1. – Т. 7. – С. 73–74; Кашанин А. В. Кауза гражданско-правового договора как выражение его сущности / А. В. Кашанин // Журн. рос. права. – 2001. – № 4; Мельников В. С. Признаки сделки по российскому гражданскому праву / В. С. Мельников // Право и образование. – 2003. – № 3. – С. 138–140.

³ Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве / О. А. Красавчиков. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 149.

мовленості представника особи з іншою особою. Насамперед у цих випадках якраз і постає питання про те, чому має віддаватися перевага — волі або волевиявленню. Воно дуже не просте і не лише тому, що довести розбіжності між ними має сторона, яка посилається та ці обставини, а й тому, що нерідко правильно поставити питання не про недійсність правочину, а про його тлумачення, завдяки чому і з'ясувати дійсну волю осіб, зберігши набуте ними коло прав. А ще й тому, що правочин (як то часто буває) включений до циклічного товарообороту і від його дійсності залежать права та обов'язки інших осіб.

Отже, дія є зовнішньою формою прояву волі, тобто являє собою усвідомлений акт, який саме цим відрізняється від несвідомих (рефлекторних та інстинктивних) дій.

Крім усвідомлення сутності зв'язку волі та волевиявлення у правочині, важливою є їх проекція на суб'єктний склад правочину. Ураховуючи те, що правочини можуть вчиняти фізичні та юридичні особи, цілком доречно поставити питання про те, яким чином формується воля (як психічне ставлення до вчинку) юридичної особи, а також те, який ланцюг пов'язує волю особи та її представника, що діє від імені і цим самим, безсумнівно, виражає й свою волю.

Воля може виражатися безпосередньо особою (якщо це фізична особа). Якщо це юридична особа, то її волю виражають її органи. Так само і волю держави й інших публічних утворень виражають відповідні органи (державної влади, влади АРК, місцевого самоврядування). Як фізичні особи, так і всі інші учасники цивільних правовідносин можуть діяти через представників. Тому на правочин так чи інакше чинять вплив інститут представництва та інститут юридичної особи.

При опосередкованому вступі особи до правовідносин вчиненням правочинів через органи або представників є небезпека принаймні неточного виразу волі особи, а може бути й нехтування її волею або навіть зловживання правом представництва й діяльність представника всупереч волі особи, яку він представляє, або з порушенням кола тих можливостей, які надані йому законом (для законних представників). Останнє збільшується окресленням компетенції юридичних осіб публічного права, а відтак — необхідністю рахуватися з приписами публічного права в цих питаннях.

Якщо воля виражається зовні у волевиявленні, то важливо й те, в якій формі воно має бути, щоб стверджувати про його наявність. Значення набуває проблематика форми правочину, що має значення для того, щоб вважати волю втіленою.

• Існує загальне правило про те, що доведення волі особи до інших осіб — сторін правочину має відбуватися у спосіб, передбачений законом, для запобігання негативним наслідкам у вигляді недійсності правочину. Утім важливим є гармонійне поєднання вимог ч. 4 ст. 203 ЦК про необхідність вчинення правочину у формі, встановленій законом, зі ст. 218 ЦК про недодержання вимог щодо письмової форми правочину, статтями 219, 220 ЦК про шляхи усунення негативних наслідків недодержання вимог закону про нотаріальне посвідчення правочинів.

• Потребують з'ясування різноманітні способи вираження волі зовні — *пряме* (укладення договору внаслідок здійснення дій, передбачених у ч. 1 ст. 207, статтях 638–646 ЦК); *непряме* (шляхом здійснення конклюдентних дій, які переконливо й однозначно свідчать про вираз особою своєї волі вчинити правочин); мовчазне (у випадках, передбачених домовленістю сторін або законом).

Воля як психічний процес формується вільно, і правил щодо порядку її формування не існує. Урешті-решт вона трансформується у волевиявлення. І вже на цій стадії важливе усвідомлення особою тих меж, за які не допустимо виходити при виявленні нею своєю волі. Тобто воля особи має певним шляхом корегуватися або вміститися в дозволене правом лоно. Цей процес безпосередньо залежить від правосвідомості, правової культури особи. До речі, право досить широко визначає ці межі, а критерії їх встановлення і додержання абсолютно зрозумілі будь-якій особі. Як такі ст. 13 ЦК називає обов'язок особи утримуватися від дій, які могли б порушити права інших осіб, завдати шкоди довкіллю або культурній спадщині, вчинення дій з наміром завдати шкоди іншій особі тощо.

Усі ці вимоги, на які має орієнтуватися воля, межують із формуванням категорії *добросовісності* в діях особи, яку ст. 3 ЦК зведено в ранг однієї з найважливіших цивілістичних засад¹, та й не тільки цивілістичних².

Можна навести декілька напрямів реалізації принципу добросовісності. Зокрема, це ст. 330 ЦК, в якій добросовісний набувач стає власником, якщо майно, набуте ним від особи, яка не мала права його

¹ Русу С. Д. Проблеми визначення поняття добросовісності та розумності у ЦК України / С. Д. Русу, М. О. Стефанчук // Вісн. Хмельниц. ін-ту регіон. упр. та права. – 2003. – № 2. – С. 53–57; Спасибо-Фатеева І. В. Действенность принципов гражданского права / І. В. Спасибо-Фатеева // Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присв. пам'яті Є. В. Васьковського : матеріали міжнар. наук-практ. конф., Одеса, 15–16 квіт. 2011 р. – Одеса : Астропринт, 2011. – С. 376–380.

² Погребняк С. Втілення принципу добросовісності в праві / С. Погребняк // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – № 2. – С. 13–24.

відчужувати, відповідно до ст. 388 ЦК не може бути в нього витребувано. Навпаки, недобросовісність є смертельною хибою (пороком) правочину, оскільки в ньому відсутня душа. Застосувати до нього закон, розрахований на добросовісний правочин, означало би не лише не виконати закон, а й допустити його порушення, допустити глум над ним¹.

Добросовісність має значення і в такому дискусійному питанні, як набуття права власності від неуправомоченого відчужувача.

У широкому розумінні про добросовісність може йтися стосовно дій як особи, яка їх спрямовувала, аби вплинути на волю іншої особи вчинити правочин (наявність або відсутність тиску, обману тощо), або того, хто сам діяв недобросовісно (при вчиненні правочину з малолітньою особою — ч. 4 ст. 221 ЦК; з особою, яка на момент вчинення правочину не усвідомлювала значення своїх дій та/або не могла керувати ними, — ч. 3 ст. 225 ЦК; з недієздатною особою — ч. 4 ст. 226 ЦК; правочину, який порушує публічний порядок, — ст. 228 ЦК).

Ще одним ракурсом прояву волі у правочині є свобода договору (статті 3, 6, 627 ЦК) її різноманітними проявами як основної засади цивільного законодавства².

Воля особи, формуючись у глибинах психічної діяльності людини, може нею неадекватно виражатись, а може сприйматись не так, як це розуміла (або що вклдала у свої дії) особа. Отже, і в цьому разі постає питання про гармонізацію волі та волевиявлення, що постійно вимушує замислитися над тим, чому віддати пріоритет.

Як стверджували римські класики, «коли слова не збуджують ніяких розбіжностей, не слід допускати постановки питання про волю» (Д. 32.25.1)³. Німецький цивільний закон (§ 133) орієнтує на те, що при

¹ Боровиковский О. А. Закон и судейская совесть / О. А. Боровиковский // Антологія української юридичної думки : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 6: Цивільне право. – К. : Вид. Дім «Юрид. книга», 2003. – С. 230.

² Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – 656 с.; Цивільне право : підручник : у 2 т. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 2. – 816 с.; Цивільне право : підручник : у 2 т. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 1. – 480 с.; Цивільне право : підручник : у 2 т. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552 с.; Сібільов М. М. Свобода договору і її межі за Цивільним кодексом України та Цивільним кодексом Російської Федерації / М. М. Сібільов // Проблеми цивільного права і процесу : зб. матеріалів міжнар. наук. конф. – Х. : ХНУВС, 2007; Луць А. В. Свобода договору в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / А. В. Луць. – К., 2001. – С. 5.

³ Дигесты Юстиниана : пер. с лат. / отв. ред. Л. А. Кофанов. – М. : Статут, 2004. – Т. 5. – С. 240.

тлумаченні волевиявлення має бути досліджена дійсна воля і не можна бути зв'язаним буквальним значенням її вираження¹. Як указують фахівці німецького права, «...це формулювання спрямоване проти використання юридичних пасток, спроб обдурити контрагента»².

Натомість у підході українського законодавця не вбачається, щоб як орієнтир висловлювалося дослідження дійсної волі осіб. Принаймні з огляду на зміст ст. 213 ЦК зробити це можна лише з великою натяжкою. І таке враження зі сприйняття вказаної статті знаходить свою підтримку у цивілістів. Так, В. В. Вітрянський справедливо вважає, що законодавець звужує можливості для суду керуватися при прийнятті ним рішень установленням дійсної волі сторін правочину. На його думку, це підвищує значення тексту договору (а не ідеальної волі сторін) у регулюванні цивільно-правових зобов'язань і орієнтує підприємців на необхідність ретельного відпрацювання всіх умов договорів, які ними укладаються.

Таким чином, воля та волевиявлення є тими важливими чинниками, без яких неможливе вчинення правочину. Дійсність останнього пов'язується з гармонізацією волі та волевиявлення, для чого у певних випадках необхідним є виявлення дійсної волі особи через доведення наявності її порушень або тлумачення правочину.

Скіданов К. Поняття волі и волеизъявления и их правовое значение для заключения сделок

В статье раскрыты понятия воли и волеизъявления в гражданско-правовом ракурсе, указана их тесная правовая связь относительно сделок, обосновано значение воли и волеизъявления как разных правовых категорий для заключения сделки.

Ключевые слова: воля, волеизъявление, сделка, договор, лица.

Skidanov K. Concept of will and her legal value for the conclusion of transactions.

In the article the concepts of will and will are exposed in their civil legal foreshortening, their close legal bond is indicated in relation to transactions, the value of will and will is reasonable as different legal categories for the settlement of a transaction.

Keywords: will, transaction, agreement, persons.

¹ Германское право. – М. : Междунар. центр фин.-экон. развития, 1996. – Ч. 1. – С. 34–39.

² Жалинский А. Введение в немецкое право / А. Жалинский, А. Рерихт. – М. : Спарк, 2001. – С. 321.